

ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΝ. ΣΟΦΟΥΛΗΣ

**ΓΙΑ ΕΝΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ
ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΝ. ΣΟΦΟΥΛΗΣ

ΓΙΑ ΕΝΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

1.0. Εισαγωγή*

Η Διοίκηση των Επιχειρήσεων, και γενικότερα η Διοίκηση, όσο και αν διεκδικεί status αναλυτικής και πειραματικής επιστήμης, δεν παύει στην πραγματικότητα να είναι μια κοινωνική πρακτική και σαν τέτοια έχει σημαντικότατο ιδεολογικό υπόστρωμα. Σε τέτοιες και ανάλογες περιπτώσεις, η αναζήτηση της ιδεολογικής ουδετερότητας είναι ματαιοπονία, η δε επίκλησή της ισοδυναμεί με εκούσια ή ακούσια παραπλάνηση. Προτιμότερη είναι η συμβουλή του G. Myrdal που συνιστά στους κοινωνικούς επιστήμονες να διατυπώνουν οι ίδιοι τις ιδεολογικές παραδοχές των επιστημονικών απόψεών τους, αντί να αγωνίζονται μάταια να εκφράσουν ιδεολογικά ουδέτερες θεωρίες¹.

Η συνεχής προσπάθεια για θεωρητική γενίκευση, σε συνδυασμό με την επιθυμία της υποτιθέμενης ιδεολογικής ουδετερότητας, έχει οδηγήσει την επιστήμη της διοίκησης σε μεταλλαγή προς μια γενική θεωρία των ορθολογικών αποφάσεων και στην ανάπτυξη αφηρημένων τεχνικών ανάλυσης, απεικόνισης και αριστοποίησης των «μεταβλητών πολιτικής». Ούτε το ένα, όμως, ούτε το άλλο αποτελούν, ούτε υποκατάστατο της «επιστήμης» της Διοίκησης των Επιχειρήσεων, ούτε ολοκληρωμένο πρόγραμμα σπουδών για την απόκτηση των

* Ο πυρήνας των παρακάτω σκέψεων διαμορφώθηκε σε μεγάλο μέρος του, στη διάρκεια συναφών συζητήσεων στο Συμβούλιο Σπουδών, του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων, του Πανεπιστημίου του Αιγαίου. Ευχαριστώ τους συναδέλφους για την συμβολή τους στη διέγερση της σκέψης μου, και διατηρώ ακέραιη την ευθύνη για τα λάθη και τις αδυναμίες του αποτελέσματος.

1. Την άποψη αυτή αναλύει ο G. Myrdal στο κλασικό του έργο *The Political Element in the Development of Economic Theory*, ελληνική μτφρ. Κ.Μ. Σοφούλη, *Το Πολιτικό Στοιχείο στην Οικονομική Θεωρία*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1971. Πιο συνοπτικά, η θέση του διατυπώνεται στο νεώτερο έργο του, *Objectivity in Social Research*, Pantheon Books, New York, 1969, σελ. 71-72.

γνώσεων και δεξιοτεχνιών που προσιδιάζουν σ' αυτόν που η κοινωνία παραδέχεται ως «διοικητικό στέλεχος» (manager). Αυτό, άλλωστε, φαίνεται ακόμη χαρακτηριστικότερα, όταν συγκρίνει κανείς τη δομή και το περιεχόμενο των εγχειριδίων διοίκησης επιχειρήσεων, καθώς επίσης και των πανεπιστημιακών προγραμμάτων που οδηγούν σε αντίστοιχο πτυχίο, προς τη δομή και το περιεχόμενο των λεγόμενων γενικών θεωριών διοίκησης και αποφάσεων.

Μια τέτοια σύγκριση εύκολα πείθει, ότι αναπόφευκτα η Διοίκηση των Επιχειρήσεων τόσο ως επιστήμη, όσο και ως επαγγελματική τεχνική, αναφέρεται σε κοινωνικές πρακτικές που είναι αξεδιάλυτα δεμένες με ιδεολογικές, κοσμοθεωριακές και πολιτικοφιλοσοφικές παραδοχές. Μοιραία, λοιπόν, πίσω από κάθε μερική (και συγκεκριμένη) θεώρηση στον τομέα αυτό, ελλοχεύει και μια ή περισσότερες ιδεολογικές προκαταλήψεις.

Τρεις είναι οι βασικές πηγές των ιδεολογικών προκαταλήψεων στη σπουδή της Διοίκησης Επιχειρήσεων: α) το πεδίο ορισμού των στόχων και κριτηρίων της «ορθής διοίκησης», β) οι υποθέσεις, ή οι αρχές, που απαιτούνται για την διατύπωση θεωριών ή θέσεων που αφορούν στην διοίκηση του ανθρώπινου δυναμικού και γ) οι παραδοχές που είναι απαραίτητες για να διατυπωθούν θεωρίες για την σχέση της επιχείρησης με τους βασικούς κοινωνικούς θεσμούς, ιδίως δε με την εξουσία και το Κράτος. Πρόκειται, στην ουσία, για τα τρία θεμελιακά πεδία μερικών ορισμών, πάνω στους οποίους στήνεται ο ουσιαστικός προσδιορισμός της έννοιας και του περιεχομένου της «επιχείρησης», ή της «οικονομικής μονάδας» ή της «μονάδας εκμεταλλεύσεως» ή όπως αλλοιώς ονομάζεται από τους συγγραφείς το στοιχειώδες αντικείμενο έρευνας της επιστήμης της διοίκησης. Ακόμη και η πολλαπλότητα της ονοματολογίας της βασικής αυτής μονάδας, δείχνει μια προσπάθεια των συγγραφέων να αποστασιοποιηθούν από τα ιδεολογικά εξυπονούμενα της επιστήμης τους, και να προβάλουν κάποια ορολογία που, κατά την άποψή τους, είναι σημασιολογικά «ουδέτερη», κάτι σαν όρος των φυσικών επιστημών. Στις αμέσως επόμενες παραγράφους, θα επιχειρήσουμε μιά σύντομη αναφορά στους λόγους που μας κάνουν να πιστεύουμε, ότι η ιδεολογική προκατάληψη υπεισέρχεται αναπόφευκτα μέσα από τις τρεις παραπάνω διόδους της προβληματικής στην οποία αναφέρεται η «επιστήμη» της διοίκησης των επιχειρήσεων.

Σε μια προσπάθεια καθολικής γενίκευσης και πλήρους θεωρητικής αφαιρέσεως, ο πανεπιστημιακός ακαδημαϊσμός, στα μέσα του αιώνα μας, εξώθησε την επιστημονική αναζήτηση πέρα από τα συμβατικά όρια της «οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρήσεων», σ' αυτό που σήμερα ονομάζουμε «καθαρή θεωρία της διοίκησης»². Μ' αυτό τον τρόπο όμως, πιστεύω ότι έκαναν να επιχαιρούν περισσότερο τους μαθηματικούς και λιγότερο τους εμπειρικούς επιστή-

2. Από το business administration, μετακινήθηκε το ενδιαφέρον προς το Management. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά και από την εξέλιξη των προγραμμάτων σπουδών στα δύο πρωτόπορα στον τομέα αυτό ιδρύματα, έθνη και εκείθεν του Ατλαντικού, δηλαδή των πανεπιστημίων του Harvard και του Manchester.

μονες ακόμη δε λιγότερο τα ενεργά στελέχη στον χώρο της «μαχόμενης» διοίκησης των επιχειρήσεων. Ο λόγος είναι σχετικά απλός:

Η καθαρή θεωρία της διοίκησης μοιάζει περισσότερο με αλγοριθμική μέθοδο, παρά με εμπειρική επιστήμη. Οι μέθοδοι, όμως, ενσαρκώνονται σε εμπειρικές επιστήμες, τότε μόνο όταν οι γενικές μεταβλητές τους παραμετροποιηθούν και περιβληθούν κάποιοι συγκεκριμένοι εμπειρικοί ορισμοί. Η αριθμητική έκφραση ($3+4=7$) λ.χ. γίνεται έκφραση της γεωπονικής, της χημείας, ή της οικονομικής επιστήμης, ανάλογα με τα συμφραζόμενα και τον συγκεκριμένο ορισμό των μονάδων που υπεισέρχονται στον αλγόριθμο. Θα ήταν τουλάχιστον υπερφίαλο για όποιον «ξέρει» ότι $3+4$ κάνουν 7 , να ισχυρισθεί ότι κατανοεί επιστημονικά τι σημαίνει και η απειρία των συγκεκριμένων εκφράσεων που μπορούν να διατυπωθούν με την ίδια φόρμα (τρία και τέσσερα κύτταρα, τρία και τέσσερα δολάρια, τρία και τέσσερα λίτρα αμμωνίας κ.ο.κ.). Έτσι, και στην συγκεκριμένη περίπτωση που μας απασχολεί, η θεωρία της διοίκησης χρειάζεται τους γονιμοποιούς ορισμούς των βασικών κατηγοριών της, για να ενσαρκωθεί σ' αυτό που ο άνθρωπος-χρήστης κατανοεί ως επιστήμη της διοίκησης των επιχειρήσεων. Είναι δε φανερό, ότι το πεδίο ορισμών που κατ' εξοχή απαιτεί συγκεκριμενοποίηση, είναι εκείνο που αναφέρεται στις μεγιστοποιούμενες (ή αριστοποιούμενες) μεταβλητές που περιλαμβάνονται στις αναλυτικές εκφράσεις της καθαρής θεωρίας της διοίκησης ή των αποφάσεων. Οι μεταβλητές αυτές στην εμπειρική τους υπόσταση δεν είναι τίποτα περισσότερο από εκείνο που στην καθημερινή γλώσσα της διοίκησης των επιχειρήσεων, ονομάζουμε σκοπούς ή στόχους της επιχείρησης, ή αλλιώς κριτήρια ορθής διοίκησης.

Αν, λοιπόν, πάρουμε για παράδειγμα αυτό το πεδίο ορισμών, είναι σχετικά εύκολο να αντιληφθούμε πόσο εύκολα, αλλά, προπάντων πόσο αναπόφευκτα, υπεισέρχεται το ιδεολογικό στοιχείο στις σχετικές με το θέμα αυτό επιστημονικές αποφάνσεις μας. Ποιοί, άραγε, είναι οι «σκοποί» της επιχείρησης; Το κέρδος, η διασφάλιση άριστου μεριδίου στην αγορά, η κοινωνική προσφορά, η ευημερία των εξαρτημένων απ' αυτή εργαζομένων, ή μήπως ένας «άριστος» συνδυασμός από όλα τα παραπάνω³; Οποιαδήποτε απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι αναπόφευκτα κανονιστική και κατά τούτο επιδέχεται ιδεολογικής ερμηνείας. Δεν μπορεί, δε, κανείς να ισχυρισθεί ότι είναι σε θέση ν' αποφύγει την παγίδα αυτή της ιδεολογικής προκατάληψης με το να αρνηθεί να προσδιορίσει την αριστοποιούμενη επιλογή μεταβλητών. Επικαλούμενος τον γνωστό ακαδημαϊσμό που απλοϊκά τάχα μας λέει ότι «αδιάφορα από το τι θέλουμε ν' αριστοποιήσουμε κάθε φορά, το τάδε θεωρητικό μοντέλο μπορεί να μας δώσει εξ ίσου έγκυρη απάντηση», επιστρέφει κανείς απλούστατα στην αλγοριθμική του και εγκαταλείπει τον χώρο της συγκεκριμένης επιστήμης που

3. Χαρακτηριστική επισκόπηση, βλ. A.G. Bedeian, *Organisation Theory and Analysis*, Dryden, Hinsdale Ill., 1980, κεφ. 4.

με τόσο κόπο, ενδεχόμενα, είχε προσπαθήσει να κατακτήσει λίγο πριν. Δεν είναι ανάγκη να εκδηλώσει κανείς την «προτίμησή» του για την μία ή την άλλη απάντηση. Δεν μας ενδιαφέρει η προσωπική ιδεολογική επιλογή κανενός. Δεν είναι εκεί το θέμα. Αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι αυτή καθ' εαυτή η αναφορά στο πεδίο των κριτηρίων επιτυχίας της επιχείρησης, παράγει αναπόφευκτα προτάσεις που περιέχουν ορολογία ιδεολογικά φορτισμένη. Είναι, επομένως, επιστημονική παράλειψη αν δεν αναφερθεί κανείς ρητά στα θέματα αυτά. Αν αναφερθεί, πάλι, μοιραία θα βρεθεί να διαπραγματεύεται ιδεολογικά θέματα καθώς θα αναφέρεται στην επιστήμη της διοίκησης των επιχειρήσεων. Έτσι κι αλλιώς, επομένως, η ιδεολογική αναζήτηση, έστω και ως μεταβατικός λόγος, υπεισέρχεται στον ορίζοντα της επιστήμης αυτής. Αυτό είναι που ονόμασα στην αρχή του κειμένου αυτού «ιδεολογική προκατάληψη».

Το δεύτερο πεδίο, όπου ελλοχεύει η ιδεολογική προκατάληψη, όπως αναφέραμε ήδη, είναι το πεδίο που ορίζονται οι αρχές στις οποίες θα στηριχθεί μια θεωρία διοίκησης προσωπικού (ανθρώπινου δυναμικού). Τέτοια υποθεωρία είναι απαραίτητο συστατικό οποιασδήποτε «επιστήμης της διοίκησης των επιχειρήσεων». Το ανθρώπινο δυναμικό μιας επιχείρησης είναι ο πιο «πνηρός» απ' τους συντελεστές της μονάδας από την άποψη αυτή! Αν νοείται ουδέτερη θεωρητική μεταχείριση των προβλημάτων διαχείρισης (διοίκησης) αποθεμάτων, ή κεφαλαίων, ή χαρτοφυλακίου, ας δοκιμάσει κανείς να μιλήσει για την διοίκηση των ανθρώπων της επιχείρησης, χωρίς να δεχτεί βροχηδόν τις ενστάσεις απ' την γωνία όψης, ας πούμε, του ανθρωπισμού. Η, αναρίθμητων άλλων -ισμών από εκείνους που διαγωνίζονται για την αυθεντικότητα της περιγραφής των καταστάσεων και της μοίρας του Ανθρώπου!

Το προσωπικό μιας επιχείρησης αποτελεί μια από τις πιο ξεκάθαρα οριοθετημένες στοιχειώδεις κοινωνικές ομάδες. Γιαυτό, οποιαδήποτε αναφορά στον τρόπο της διοίκησής τους, θα αντικατοπτρίζει αυτόματα μία τουλάχιστον από τις προεξάρχουσες ιδεολογικές θέσεις της συγκεκριμένης εποχής για θέματα εξουσίας. Δεν είναι μάλιστα σπάνιες οι περιπτώσεις, όπου η επιχείρηση χρησιμοποιήθηκε από κοινωνικούς αναμορφωτές ως πειραματικός χώρος εφαρμογής πολιτικών προτύπων, σε μιά προσπάθεια δημιουργίας μικροκοινωνιών που ελπίζεται ότι θα μπορούσαν να συναθροισθούν σε επόμενη φάση για ν' αποτελέσουν την ιδανική μακροκοινωνία⁴.

Το τρίτο, τέλος, πεδίο ορισμών και εννοιών της επιστήμης της διοίκησης των επιχειρήσεων, όπου υπάρχουν στημένες παγίδες ιδεολογικής προκατάληψης είναι εκεί όπου εξετάζονται οι σχέσεις της επιχείρησης με τους θεμελιώ-

4. Από τον Owen μέχρι το υπόδειγμα του Montragon στη χώρα των Βάσκων και την βραχύβια απόπειρα της Lip στη Γαλλία, όλα τα πειράματα εναλλακτικής οργάνωσης της παραγωγής φιλοδόχησαν να γενικεύσουν τα αποτελέσματά τους πάνω στο σύνολο της κοινωνίας όπου νόμιζαν ότι έφτανε το βεληνές τους. Σ' αυτό άλλωστε διαφέρουν από τις αναχωρητικές διαθέσεις που εκφράζουν διάφορες μειοψηφίες όταν ψάχνουν να εγκαταστήσουν μοναχικά τις εναλλακτικές κοινωνικές νησίδες τους.

δεις μακροκοινωνικούς θεσμούς και, φυσικά, ιδίως με την εξουσία και το Κράτος. Και δεν αναφέρομαι στις περιγραφικές, απλώς, θεωρίες για την υπόσταση και την σημασία των σχέσεων αυτών, αλλά εννοώ κυρίως την αναπόφευκτη αναφορά στις σχέσεις του είδους αυτού, που γίνεται με τη μορφή περιορισμών στους οποίους υπόκειται η δυναμική βελτιστοποίησης, ή μεγιστοποίησης, που είναι ενοφθαλμισμένη στην λογική των θεωρητικών προτύπων της επιστήμης της διοίκησης των επιχειρήσεων.

Συναντάμε κι εδώ το ίδιο επιστημολογικό πρόβλημα, όπως και στην περίπτωση του πρώτου πεδίου στο οποίο αναφερθήκαμε στην εργασία μας αυτή (στόχοι και κριτήρια ορθής διοίκησης). Αν αφαιρέσουμε από την διαπραγματευσή μας την ουσία των περιορισμών (constraints), φεύγουμε αυτόματα από τον χώρο της συγκεκριμένης επιστήμης της διοίκησης των επιχειρήσεων, και μεταπίπτουμε σε μιά μεθοδολογία ή απλή αλγοριθμική. Αν, πάλι, θελήσουμε να παραμείνουμε μέσα στα πλαίσια της εμπειρικής επιστήμης μας, είμαστε υποχρεωμένοι ν' απαριθμήσουμε εξαντλητικά το ουσιαστικό περιεχόμενο των παραπάνω περιορισμών και να αναλύσουμε τις συνέπειές τους, πράγμα που είναι μόνο λογικά νοητό, αλλά πρακτικά ανέφικτο. Κάθε, παράλειψη στον τομέα αυτόν, αποτελεί αυτόματα επιλογή συνδυασμού και, επομένως, παρασιώπηση των όσων παραλείπονται: Είναι, δηλαδή ακούσια (στην καλλίτερη περίπτωση) ιδεολογική επιλογή. Μερικά ερωτήματα που συναντιώνται σε όλα τα καλά διδακτικά εγχειρίδια, αρκούν για να πείσουν: Πώς προσδιορίζεται η ισορροπία κόστους-ωφελείας (cost-benefit) της επιχείρησης κάτω από διαφορετικές συνθήκες κρατικής παρέμβασης; Ποιός είναι ο συσχετισμός εξουσίας ανάμεσα στην (ή στις) επιχείρηση (εις) και στους κρατικούς θεσμούς; Ίδου μερικά ερωτήματα που αναπόφευκτα θα διαπραγματευθεί οποιοδήποτε πρόγραμμα ανάλυσης ή διδασκαλίας της επιστήμης της διοίκησης των επιχειρήσεων.

2.0. Μια υπόθεση εργασίας: «Ιστορικές ζώνες επιχειρηματικού πλουραλισμού»

Σχεδόν ομόφωνα οι συγγραφείς δέχονται ότι η «επιχείρηση» είναι κοινωνικός θεσμός της παραγωγής που υπόκειται στους νόμους της ιστορικής εξέλιξης. Προϊόν ιστορικής εξέλιξης, λοιπόν η επιχείρηση, για άλλους μεν τείνει προς μια ολοκλήρωση της ώριμης και οριστικής φυσιογνωμίας (Bucher), για άλλους, δε, προχωρεί μέσα από διαλεκτικές συγκρούσεις προς την αυτοαναιρέσή της, όταν η οικονομία της αγοράς του καπιταλισμού θα παραχωρήσει τη θέση της στον σοσιαλισμό και τελικά στον κομμουνισμό (K. Marx). Όλοι, όμως, φαίνεται να συμφωνούν, ότι το μεταλλακτικό στοιχείο αυτού του, κατά τα άλλα, πανάρχαιου θεσμού, είναι η μορφή του ιδιοκτησιακού ελέγχου της. Απ' την αρχέγονη ατομική μικροεπιχείρηση της προκαπιταλιστικής εποχής, στην πλήρως ανώνυμη εταιρεία του ώριμου καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού και τέλος στην «ένωση ελεύθερων παραγωγών» που οραματίστηκαν ο Marx και ο Engels αυτό που αλλάζει είναι ο «ιδιοκτήτης» και το «περιβάλ-

λον», ενώ πολλές χαρακτηριστικές λειτουργίες παραμένουν अपαράλλακτες⁵. Ιστορικά, κάθε σύστημα οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων δείχνει ότι μας δίνει και κάποιο ξεχωριστό τύπο επιχείρησης, διαφοροποιώντας τα στοιχεία ιδιοκτησίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να ταιριάζουν με το δοσμένο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.

Η ζωή, όμως, έχει δείξει ότι, κατά κανόνα, η Ιστορία απεχθάνεται την καθαρότητα και τους κάθε είδους πουρισμούς. Και για το συγκεκριμένο θέμα που μας απασχολεί, είναι περισσότερο από βέβαιο, ότι ανά πάσα στιγμή συνυπάρχουν περισσότερα από ένα ιστορικά είδη επιχειρήσεων, δίπλα και παράλληλα στο εκάστοτε ιστορικά δεσπόζον. Αν μάλιστα επεκτείνει κανείς την γεωγραφική έκταση πάνω στην οποία αναζητά την ταξινόμηση της τυπολογίας των επιχειρήσεων, τότε η εικόνα της συνύπαρξης μορφών και τύπων ασφαλώς θα γίνεται σαφέστερη και πειστικότερη. Ξεκινώντας από αυτή την ιστορική κοινοτοπία, θα τολμήσουμε εδώ να διατυπώσουμε μια πιο συστηματική υπόθεση, μια υπόθεση εργασίας που διευκολύνει θεωρητικά την παραπέρα επιχειρηματολογία.

Ας δεχτούμε, συγκεκριμένα, ότι υπάρχουν ιστορικές περίοδοι, όπου η συνύπαρξη σημαντικής ποικιλίας μορφών και ειδών επιχείρησης είναι ιδιαίτερα έντονη. Είναι, ας πούμε, εποχές επιχειρησιακού «συγκριτισμού», για να χρησιμοποιήσουμε μια ιστορική ορολογία γνωστή από αντίστοιχα φαινόμενα του εποικοδομηματος. Η, καλλίτερα ακόμη, ας τις ονομάσουμε «ιστορικές ζώνες επιχειρησιακού πλουραλισμού», για να συνδέσουμε την έννοιά τους, με άλλα φαινόμενα «πλουραλισμού» στα οποία καθημερινά και περισσότερο φαίνεται ότι τείνουμε να καταφάσκουμε, όσο ξεπερνούμε τους δογματισμούς που χαρακτηρίζουν τις διάφορες «κοινωνικές μηχανικές» (social engineering).

Γιατί συμβαίνει αυτό; Δεν είναι του παρόντος να εμβαθύνουμε στο φαινόμενο και γιαυτό ας αρκεστούμε να το χαρακτηρίσουμε: Είναι κατά κάποιο τρόπο φαινόμενο μεταβατικότητας με την έννοια ότι εμφανίζεται σε ιστορικές περιόδους που εγκυμονούν κάποιες βαθιές και ριζικές αλλαγές στην κοινωνία και την οργάνωσή της. Τέτοιες περίοδοι, δεν είναι κατ' ανάγκην σύντομες. Αντίθετα μπορεί να διαρκέσουν πολλές δεκαετίες, ή και αιώνες καμιά φορά. Γιαυτό δεν πρέπει να τις παίρνουμε απήφιστα, σαν κάτι περαστικό και προ-

5. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ακόμη και ένας ορθόδοξος μαρξιστής, όπως ο O. Lange, όταν ξεπεράσει τις υπεργενικεύσεις των κλασικών μαρξικών κειμένων, καταλήγει στην άποψη, ότι καιριο σημείο της εξέλιξης των κοινωνιών είναι η ιστορική στιγμή, όπου η «κερδοσκοπική δραστηριότητα» αποχωρίζεται από τις «οικογενειακές δραστηριότητες». Έτσι, προκύπτει ανεπιστρεπτή η φυσιογνωμία της επιχειρησιακής οργάνωσης της παραγωγής, που μέλλει να επιβιώσει, με διαφορετικές μορφές, βέβαια, σ' όλα τα μετέπειτα έλλογα οργανωμένα κοινωνικά συστήματα, συμπεριλαμβανομένου και του σοσιαλιστικού. Αυτή είναι η ουσία των όσων αναπτύσσει ο Lange σχετικά με την «αρχή του οικονομικού ορθολογισμού» βλ. Oskar Lange, *Political Economy*, μτφρ. A.H. Walker, τόμος 1ος, Pergamon Press, London, 1974, σελ. 154 κ.ε.

σωρινό χωρίς σημασία. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν ζούμε τέτοιες εποχές, είναι καίριο λάθος να ξεπερνάμε την ποικιλία των θεσμών με θεωρητικές εκκαθαρίσεις, προβάλλοντας την άποψη ότι οι αποχρώσεις είναι απλώς νοθείες κάποιων καθαρών τύπων.

Μια τέτοια εποχή είναι βέβαιο ότι ζούμε σήμερα. Ιδιαίτερα οι χώρες της περιφέρειας και οι χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, φαίνεται ότι τώρα ανακαλύπτουν, μέσα από την πείρα των κοινωνικοπολιτικών πειραματισμών τους, ότι ο κρατισμός δεν είναι εξίσου αποτελεσματικό υποκατάστατο της αγοράς. Όλα, λοιπόν, δείχνουν ότι οι χώρες αυτές θα περάσουν αναπόφευκτα από μία οδυνηρή και μακρά μεταβατική περίοδο μέχρι να σφυρηλατήσουν κάποιους θεσμούς «μή καπιταλιστικής αγοράς», για να κατασταλάξουν σε κάποια καινούργια οργάνωση της παραγωγής με βαθμούς κοινωνικής συναίνεσης συμβιβαστούς τουλάχιστον προς τα *minima* των αρχών του ανθρωπισμού που είναι ενδιάθετος σε όλα τα γνήσια σοσιαλιστικά οράματα. Η περίοδος αυτή είναι, ήδη, σαφές ότι θα χαρακτηρίζεται από μια μικρότερη ή μεγαλύτερη ποικιλία επιχειρηματικών οργάνωσεων που για να συνυπάρξουν, τουλάχιστον μέχρι την ειρηνική έκβαση του ανταγωνισμού αποτελεσματικότητάς τους, πρέπει να υποβληθούν σε ορισμένους κοινούς κανόνες παιχνιδιού.

Η συμβιωτική του επιχειρησιακού πλουραλισμού, δεν πρέπει φυσικά ν' αφήσει ασυγκίνητη ούτε την επιστήμη μήτε την εκπαίδευση στον χώρο της διοίκησης των επιχειρήσεων. Αντίθετα, πρέπει και να περιγραφεί και να κατανοηθεί, πριν αξιολογηθεί. Οποιαδήποτε πρόωγη θεωρητική γενίκευση θα ισοδυναμούσε με ιδεολογική προκατάληψη, εξ ίσου επικίνδυνη με εκείνη που επιχειρήθηκε ήδη και από τις δύο άκρες του επιστημολογικού φάσματος, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία⁶.

Ποιά είναι η ουσία πίσω από αυτόν τον διαφαινόμενο επιχειρησιακό πλουραλισμό; Μια πρώτη απάντηση στο σημαντικό αυτό ερώτημα θα μπορούσε να είναι ανάλογη προς εκείνη που ο λενινισμός έδωσε στην απορία για την επιβίωση καπιταλιστικών καταλοίπων στις δομές της σοσιαλιστικής κοινωνίας, πριν ωριμάσουν οι συνθήκες για την μετάβαση στον κομμουνισμό. Προσωπικά, όμως, θα προτιμούσα μια τολμηρότερη απάντηση, αφού η ιστορία δεν μας

6. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ότι αμφότερα τα συνδεδεζόμενα επιστημολογικά παραδείγματα της εποχής μας, ο θετικισμός και ο ιστορικός υλισμός, συγκλίνουν προς ένα κοινό καταληκτικό σημείο, σ' ότι αφορά την διαμόρφωση μιας γενικής θεωρίας της Διοίκησης. Κοινή παραδοχή και των δύο γενικών θεωριών είναι η αρχή της οικονομικότητας, που απλώς ονοματίζεται, ή περιγράφεται, με διαφορετικά λόγια στην μια και στην άλλη πλευρά. Ο Κοοντς, λ.χ. την ονομάζει αρχή της «πλεονοσματικότητας», ενώ ο Lange από την ιστορικούλιστική του σκοπιά, την ονοματίζει με το παλιό, καλό, κλασσικό όνομά της: «οικονομικό ορθολογισμό». Όμως, τέτοιου είδους προσπάθειες γενίκευσης δεν κατάργησαν, τελικά, την ανάγκη για διακεκριμένα προγράμματα διδασκαλίας της διοίκησης των επιχειρήσεων, ξεχωριστά από τα γενικά προγράμματα Διοίκησης. βλ. Η. Κοοντς-Σ. Ο' Donell, *Οργάνωση και Διοίκηση*, μτφρ. Χρ. Βαρδάκος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1984, σελ. 20, και Ο. Lange, *op. cit.*, σελ. 148 κ.ε.

έδωσε ακόμη την χαρά να δούμε, αν οι «προσωρινότητες» του μεταβατικού σταδίου προς τον κομμουνισμό, ήταν πράγματι «προσωρινότητες», μια και το καταληκτικό στάδιο δεν φαίνεται καν στον ορίζοντα.

Ιδιαίτερα κάτω από το φως των πρόσφατων εξελίξεων στην οικονομική πολιτική τόσο της Σοβιετικής Ένωσης, όσο και της Κίνας, είναι ανάγκη να αναζητήσουμε την απάντηση μάλλον στην δομή του μέλλοντος, παρά στα υπολειμματικά χαρακτηριστικά του παρελθόντος. Κοινό χαρακτηριστικό της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (Ν.Ο.Π.) και των δύο συν-μητροπόλεων του υπαρκτού σοσιαλισμού, είναι η προσπάθεια αναζωογόνησης των μηχανισμών της αγοράς, έστω κι αν αυτό συνεπάγεται παραχωρήσεις στη μορφή των επιτρεπομένων επιχειρήσεων (παραχωρήσεις που παραβιάζουν βασικές παραδοχές του λενινιστικού προτύπου). Μεγαλύτερη, όμως, σημασία από αυτές καθεαυτές τις παραχωρήσεις, έχουν οι υποκρυπτόμενες πολιτικοθεωρητικές παραδοχές, στις οποίες θεμελιώνονται. Από τους λόγους και τα γραφτά που συνοδεύουν τις μεταρρυθμίσεις, γίνεται σαφές ότι επιδιώκεται η επαναφορά της ατομικής «πρωτοβουλίας», επειδή διαπιστώθηκε ότι ο απεριόριστος κρατισμός και η υποκατάσταση των κανόνων της αγοράς με ντιρεκτίβες κεντρικού προγραμματισμού οδήγησαν σε γραφειοκρατικοποίηση του συστήματος και όχι στη δημιουργία μιας οικονομίας που κύτταρά της θα ήταν «οι ενώσεις ελευθέρων παραγωγών», αντί των επιχειρήσεων.

Πού έγινε, άραγε, το λάθος της αρχικής ανάλυσης, πάνω στην οποία θεμελιώθηκαν οι εκ των υστέρων διαψευσθείσες προσδοκίες; Το ερώτημα είναι τολμηρό, και γιαυτό ίσως αξίζει μια εξ ίσου τολμηρή απάντηση. Ας κάνουμε, λοιπόν μίαν απόπειρα, που είναι βέβαιο ότι χωράει πολλή συζήτηση, αλλά παραταύτα φαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, εύλογη.

Η μαρξιστική θεωρία της επιχείρησης μετά τον Μαρξ, έμεινε καθηλωμένη στις θεωρητικές γενικεύσεις των κλασσικών κειμένων. Ως θεσμός, η επιχείρηση έμεινε καταταγμένη στην ομάδα των θεσμών που έλκουν την καταγωγή τους απ' ευθείας από την ταξική διάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος. Αντιμετωπίστηκε με την ίδια δογματική απολυτότητα που αντιμετωπίστηκε και ο κατά πολύ πολυπλοκότερος θεσμός της αγοράς. Επικράτησε μάλιστα η υπεραπλουστευτική αντίληψη, ότι όντας η επιχείρηση προϊόν της αγοράς, που με τη σειρά της αποτελεί θεσμό-προϊόν του καπιταλισμού, θα εκλείψει μαζί με την εξαφάνιση του τελευταίου.

Εντυπωσιασμένοι ο Μαρξ και ο Engels από την μοντέρνα για την εποχή τους επιχειρηματική δραστηριότητα όπως εκφράζονταν από τα σταθερότυπα της μεταποιητικής βιομηχανίας, στηρίζουν την ανάλυσή τους για την επιχείρηση, στην εικόνα του τυπικού εργοστασίου και όχι στο επιχειρηματικό σχήμα και οργάνωσή του. Στη θέση της επιχειρηματικής οργάνωσης, έβλεπαν τον ταξικά προσδιορισμένο «καπιταλιστή-επιχειρηματία» ως άτομο. Αυτό που τους εντυπωσιάζει είναι η αυστηρή ιεραρχική οργάνωση του εργοστασίου, και το είδος των διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα επιμέρους στρώματα της ιεραρχίας του. Στο τυπικό εργοστάσιο της εποχής τους, οι πατριάρχες του κομμουνισμού επισημαίνουν ότι:

«Μάζες εργατών, συνωστισμένοι μέσα στο εργοστάσιο, είναι οργανωμένοι σαν στρατιώτες. Σαν οπλίτες του βιομηχανικού στρατού έχουν τεθεί κάτω από τις εντολές μιας τέλει ιεραρχίας αξιωματικών και υπαξιωματικών. Δεν είναι σκλάβοι μόνο της αστικής τάξης και του αστικού κράτους. Είναι σκλαβωμένοι, σε ημερήσια και ωριαία βάση, από την μηχανή, τον επιστάτη, και πάνω απ' όλα, από τον ίδιο τον εξατομικευμένο αστό βιομήχανο. Όσο πιο ανοιχτά διακηρύσσει αυτός ο δεσποτισμός ότι το κέρδος αποτελεί τον σκοπό και στόχο του, τόσο πιο μικρός, πιο μισητός και πιο πικρόχολος γίνεται»⁷.

Η πειθαρχία και ο δεσποτισμός της οργανωμένης βιομηχανικής παραγωγής είναι τα στοιχεία που εντυπωσιάζουν περισσότερο τη σκέψη του Μαρξ, όταν αναφέρεται στην επιχείρηση, επειδή τα συνδυάζει με την κοινωνική λειτουργία της καπιταλιστικής οργανωμένης παραγωγής. Έτσι, δυστυχώς, του ξεφεύγουν τα χαρακτηριστικά της επιχειρηματικής οργάνωσης που βρίσκεται πέρα και πίσω από το βιομηχανοστάσιο.

Στα γνωστά κεφάλαια 13-15 του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου» συγκεντρώνονται, απ' ότι ξέρω σχεδόν όλα όσα έχει να πει για την υπόσταση της επιχείρησης. Εκεί φαίνεται ξεκάθαρα, ότι την θεωρεί απλώς ως θεσμό του καπιταλισμού, και εργαλείο ταξικής εκμετάλλευσης. Γιαυτό και εκπλήσσει τον μελετητή ένα λιγότερα γνωστό, αλλά ιδιαίτερα σημαντικό απόσπασμα του *alter ego* του Μαρξ, δηλαδή του Fr. Engels στο οποίο ξανατοποθετεί το πρόβλημα της πειθαρχίας και του δεσποτισμού της οργανωμένης παραγωγής, αλλά τη φορά αυτή έξω και πέρα από το σύστημα του καπιταλισμού. Βάλλοντας εναντίον των αναρχικών θεωριών που ευαγγελίζονταν μια αταξική κοινωνία χωρίς καταναγκασμό, ο Engels επισημαίνει με εντυπωσιακή ωμότητα το αναπόφευκτο της πειθαρχίας και του δεσποτισμού εφ' όσον η ανθρωπότητα κάνει χρήση της προηγμένης τεχνολογίας, ανεξάρτητα από κοινωνικό σύστημα. Γράφει, χαρακτηριστικά:

«... Αλλά, όποιος μιλάει για συνδυασμένη δραστηριότητα, μιλάει για οργάνωση. Επομένως, είναι δυνατόν να έχουμε την οργάνωση χωρίς εξουσία;»

Στη συνέχεια υποθέτει ότι έχει έλθει η στιγμή που ανατράπηκε ο καπιταλισμός, τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο της κοινωνίας, και αναρωτιέται:

«... Η εξουσία θα εξαφανιστεί, ή μήπως θα οδηγηθεί σε μια μεταβολή της μορφής της; Ας δούμε».

Περιγράφει, λοιπόν, ένα βαμβακοκλωστήριο και τον τρόπο με τον οποίο είναι οργανωμένη η δουλειά σ' αυτό για να καταλήξει ότι:

7. Μαρξ, Κ.Μ.Σ. από «The Communist Manifesto», αγγλική μετφρ. εις V.F. Calverton (Ed.), *The Making of Society*, Random House, New York 1937, σελ. 347.

«... αυτό λέει ότι τα προβλήματα θα λυθούν αυταρχικά. Τα μηχανικά αυτόματα ενός μεγάλου εργοστασίου, είναι πολύ πιο τυραννικά απ' όσο υπήρξαν ποτέ οι μικροί καπιταλιστές που απασχολούν εργάτες. Για τις ώρες, τουλάχιστον της εργασίας, μπορεί κανείς να γράψει πάνω στις πόρτες αυτών των εργοστασίων: Αφήστε κάθε αυτονομία, όλοι εσείς που μπαίνετε εδώ! Αν ο άνθρωπος με την επιστήμη και την εφευρετική ιδιοφυΐα του υπόταξε τις δυνάμεις της φύσης, εκείνες τον αντεκδικήθηκαν με το να τον καθυποτάξουν, στο μέτρο που τις απασχολεί, σ' έναν πραγματικό δεσποτισμό, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κοινωνική οργάνωση. Το να θέλει κανείς να καταργήσει την εξουσία μέσα στη μεγάλη βιομηχανία, είναι σαν να θέλει να καταργήσει αυτή την ίδια την βιομηχανία...»⁸.

Έτσι, οι γεννήτορες του μαρξισμού, δείχνουν να μετεωρίζονται σ' ότι αφορά τις αντιλήψεις τους για το μέλλον της «επιχείρησης» στον σοσιαλισμό, ανάμεσα σε μιά συνεπή προς την κεντρική παραδοχή του ιστορικού υλισμού πρόβλεψη ότι η επιχείρηση θα εκλείψει ως κατηγορία μαζί με την εξαφάνιση της ιστορικής της βάσης, δηλαδή του καπιταλισμού, και σε μια ρεαλιστική παραδοχή, της «υπεριστορικότητας» κατά κάποιο τρόπο της αυταρχικής εξουσίας ως τύπου οργάνωσης της παραγωγής κάτω από οποιοδήποτε συνθήκες κοινωνικής οργάνωσης. Έτσι κι αλλιώς, όμως, τους ξέφυγε η ουσία της επιχειρησιακής οργάνωσης ως ξεχωριστή ιστορική κατηγορία.

Ανεξάρτητα, όμως από την πρωτογενή θεωρία των ιδρυτών του μαρξισμού, τι συνέβη στην συνέχεια, εκεί όπου υποτίθεται ότι εφαρμόστηκαν οι συνταγές τους για μια καινούργια κοινωνία, δηλαδή στον υπαρκτό σοσιαλισμό:

Λίγοι αμφισβητούν, ότι η μαρξιστική θεωρία της επιχείρησης δεν έχει αποκτήσει στερεά και συνεκτικά διαμορφωμένες θεωρητικές αρχές. Ακόμη και σήμερα, συνηθίζεται να προσδιορίζεται η έννοια και ο χαρακτήρας της σοσιαλιστικής επιχείρησης *a contrario* προς την έννοια και τον χαρακτήρα της καπιταλιστικής επιχείρησης, με βάση την γενική ανάλυση που είχε επιχειρήσει ο Marx. Όμως, η ανάλυση δεν μπορεί να προχωρήσει βαθύτερα από την περιγραφή και την αξιολόγηση διαδικασιών που σχετίζονται με την λειτουργία και την διοίκηση της οικονομικής μονάδας κάτω από συνθήκες κεντρικού οικονομικού προγραμματισμού. Όλα δείχνουν, ότι η ανάλυση που ξεκινάει από την ταξινομική μήτρα του «ταξικού συμφέροντος», δεν μπορεί να οδηγήσει πιο μακριά από εκείνο που στη Δύση μεν ονομάστηκε γενική θεωρία της διοίκησης και των αποφάσεων, ο Lange, δε τόλμησε να προβάλει ως θεωρία της πραξεολογίας και που, κατά τη γνώμη του, μπορεί να ισχύσει τόσο στον καπιταλισμό, όσο και στον υπαρκτό σοσιαλισμό.

8. Friedrich Engels, "Dell' Autorita", εις Karl Marx e Friedrich Engels, *Critica dell'Anarchismo*, A Cura di Giorgio Backhaus, Einaudi, Roma, σελ. 308-309.

Τι μας πρόσφερε, όμως, αυτή η σύγκλιση; Περισσότερο μια αμηχανία, παρά μια βαθύτερη κατανόηση των θεμάτων που συνωθούνται στο γνωστικό πεδίο εκείνου που ονομάζουμε «επιστήμη της διοίκησης των επιχειρήσεων»⁹. Οι πιο σύγχρονες, εξάλλου, εξελίξεις στην οικονομική πολιτική των σοσιαλιστικών χωρών, τείνουν να υπογραμμίσουν εμφαντικότερα, ότι η θεωρητική αμηχανία μάλλον οφείλεται στο ότι η ταξική ανάλυση, μόνο ιστορικο-ταξινομικά μπορεί να βοηθήσει στην ανάλυση του φαινομένου «επιχείρηση» ενώ απαιτούνται και άλλες αναλυτικές κατηγορίες για να μας βοηθήσουν να διεισδύσουμε στο βάθος και στην ουσία του. Το ότι η «σοσιαλιστική επιχείρηση», ύστερα από πενήντα και παραπάνω χρόνια σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, δεν φαίνεται να ικανοποιεί τα σοσιαλιστικά καθεστώτα, μας δίνει μάλλον το δικαίωμα να αμφισβητήσουμε ότι το πρότυπο της αποτελεσματικής επιχειρησιακής οργάνωσης, όπως το γνωρίσαμε στον καπιταλισμό, μπορεί να παραχωρήσει τη θέση του σε κάτι ριζικά διαφορετικό, ευθύς ως το ταξικό υπόβαθρο της κοινωνίας μεταβληθεί. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο είμαστε υποχρεωμένοι να υποστηρίξουμε ότι η αναζήτηση μιας γενικής θεωρίας της επιχείρησης πρέπει να θεωρηθεί ότι συνεχίζεται και ότι πρέπει να στραφεί προς νέες κατευθύνσεις πέρα από τις μέχρι τώρα δεσπόζουσες στον επιστημολογικό ορίζοντα των δύο σύγχρονων κόσμων.

Μέχρι να προχωρήσει η επιστήμη σ' αυτή την κατεύθυνση, είναι ανάγκη να προφυλαχθεί η εκπαίδευση από τις ιδεολογικές προκαταλήψεις, που η μερικότητα των αναφορών εγκυμονεί. Και όπως σημειώθηκε ήδη με ειδική αναφορά στην άποψη του G. Myrdal επί του προκειμένου, η μόνη άμυνα ενάντια στον κίνδυνο αυτό, είναι η ρητή αναφορά των υποκρυπτομένων ιδεολογικών παραδοχών κάθε φορά που επιχειρείται το στήσιμο μιάς αναλυτικής θεωρίας σχετικής με κοινωνικά φαινόμενα ή κοινωνικούς θεσμούς. Στις επόμενες παραγράφους, θα επιχειρήσουμε την περιγραφή ενός τέτοιου προγράμματος σπουδών στη διοίκηση των επιχειρήσεων, προδιαγεγραμμένο να είναι ιδεολογικά ανοικτό και όχι ιδεολογικά ουδέτερο, όπως λαθεμένα θα προσδοκούσαν όσοι ελπίζουν σε κοσμοθεωριακά αχρωμάτιστες κοινωνικές θεωρίες.

3.0. Ορισμοί και ταξινομικό υπόβαθρο

Δεχτήκαμε, ότι ένα από τα προεξάρχοντα χαρακτηριστικά του επιχειρησιακού στερεώματος της εποχής μας, είναι η συμβίωση σημαντικής ποικιλίας μορφών και τύπων επιχείρησης. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, φαίνεται ότι συνειδητά η πολιτική της κυβέρνησης από το 1981 και πέρα, υπήρξε να εμφυτεύσει περισσότερα από ένα είδη επιχειρήσεων στον κορμό της εθνικής αγοράς¹⁰.

9. Για μια έξοχη συνοπτική παρουσίαση του θέματος, βλ. *Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια, Μαρξισμός-Κομμουνισμός και Δυτική Κοινωνία*, Εκδόσεις Κοραΐς, Αθήνα 1977, τόμ. 4, σ. 138-168.

10. Πέρα από την αναθεώρηση της βασικής νομοθεσίας περί συνεταιρισμών (Ν. 1541/85) που ανάμεσα στ' άλλα θεσμοθέτησε με σαφέστερο τρόπο τα επιχειρησιακά πρότυπα της συνεταιριστικής δραστηριότητας, αξίζει να μνημονευθεί και η νέα νομοθεσία που δημιουργεί υβρίδια μη συμβατικού τύπου επιχειρήσεων ως απότοκα δραστηριοτήτων των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης (Νόμοι 1416/84, 1622/86, 1337/83, 1559/85, 1428/84).

Είναι προφανές, ότι για να μελετηθεί ένα αντικείμενο που εμφανίζεται με ποικιλία μορφών και τύπων, χρειάζεται να τιθασευθεί, κατά πρώτο, μέσα στα πλαίσια κάποιου αναλυτικού ορισμού και, στη συνέχεια, να απλωθεί για παρατήρηση πάνω σε ένα ταξινομικό υπόβαθρο που θα προσδιορίζει κατά το δυνατόν σαφέστερα τους άξονες των μεταλλαγών (χαρακτηριστικές μεταβλητές).

Τυπικοί ορισμοί της έννοιας της επιχείρησης απαντώνται συχνότερα σε εγχειρίδια οικονομικής ανάλυσης και πολύ σπάνια σε εγχειρίδια διοίκησης των επιχειρήσεων. Το φαινόμενο δεν είναι περίεργο: Η κατηγορία «επιχείρηση» είναι προεχόντως μακροκοινωνική και μακροοικονομική. Γιαυτό ο ορισμός απασχολεί τους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας, όπως ο Max Weber, ή συγγραφείς συστημάτων και εγχειριδίων οικονομικής ανάλυσης. Αξιοσημείωτη είναι η σύμπτωση των ορισμών και στους δύο χώρους. Διαλέγουμε, λοιπόν έναν ορισμό, κατά προτίμηση από εγχειρίδιο οικονομικής ανάλυσης, και μπορούμε να είμαστε ήσυχοι ότι μας δίνει όλα τα σημαντικά χαρακτηριστικά της έννοιας:

«Ως επιχείρηση μπορεί να ορισθεί, η μονάδα που αγοράζει τις υπηρεσίες συντελεστών της παραγωγής και τις χρησιμοποιεί για να παράγει αγαθά και υπηρεσίες, που τις πουλά είτε σε άλλες επιχειρήσεις, ή σε νοικοκυριά, ή στις αρχές. Η επιχείρηση, επομένως, είναι ο λήπτης των αποφάσεων που αφορούν στην απασχόληση των συντελεστών της παραγωγής και στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. ...Με λίγα λόγια, η επιχείρηση υποτίθεται ότι αποτελεί το στοιχειώδες άτομο συμπεριφοράς από την πλευρά της προσφοράς, ακριβώς όπως το νοικοκυριό υποθέσαμε ότι αποτελεί το άτομό μας για την συμπεριφορά από την πλευρά της ζήτησης»¹¹.

Ένας ορισμός σαν τον παραπάνω, έχει το προτέρημα να είναι τόσο γενικός, ώστε να καλύπτει όλες τις μορφές επιχειρήσεων που μπορεί να εμφανιστούν στην ιστορία του θεσμού. Παύει, όμως να ισχύει σε μία περίπτωση: Όταν η δοσμένη μονάδα δεν έχει την δυνατότητα ή την εξουσία να παίρνει τις δικές της αποφάσεις. Αυτό είναι πολύ ενδιαφέρον. Η υπέρβαση του πεδίου ορισμού της επιχείρησης στην περίπτωση αυτή, εξηγεί και την αναστάτωση που έφερε στην οργάνωση της παραγωγής, η μετατροπή των «επιχειρήσεων» σε προεκτάσεις της κρατικής αρχής στον υπαρκτό σοσιαλισμό, και φωτίζει με νόημα τα όσα συμβαίνουν σήμερα εκεί με την μορφή της δευτέρας, μετά τον Λένιν, Ν.Ο.Π. Το γεγονός, όμως ότι η σύγκρουση της λογικής της επιχειρη-

11. Richard G. Lipsey, *An Introduction to Positive Economics*, Weidenfeld and Nicholson, London, 1966, σελ. 77. Αξίζει να παραβληθεί ο ορισμός με την παραδοχή του Lange, ότι η ιστορική τομή στην οργάνωση της οικονομίας με ορθολογικό τρόπο (*loc. cit.*), είναι η διάκριση των δραστηριοτήτων του νοικοκυριού από εκείνη της επιχείρησης. Είναι σαν να δέχεται, ότι όσο υπάρχουν νοικοκυριά, θα υπάρχουν και επιχειρήσεις, εκτός αν η ιστορία γυρίσει πίσω στον ανορθολογισμό της πρωτόγονης παραγωγής.

σιακής οργάνωσης με τον κρατισμό, έφερε την επιστροφή στην λογική της επιχειρησιακής οργάνωσης αντί να κατοχυρώσει τον κρατισμό, μπορεί να μας πει πολλά γύρω από την ουσία του επιχειρησιακού φαινομένου.

Το επόμενο βήμα, είναι να παρουσιάσουμε ένα ταξινομικό σύστημα, που να ζωντανεύει τον παραπάνω ορισμό, με την έννοια ότι θα επιτρέπει την ανάπτυξη του σε θεωρία.

Η τυπολογία των επιχειρήσεων έχει απασχολήσει τους συγγραφείς από πολύ νωρίς¹². Με την συσσωρευμένη πια εμπειρική παρατήρηση, μπορούμε να συνοψίσουμε τις ποικίλες τυπολογίες σ' ένα περιεκτικότερο ταξινομικό σύστημα, μια μήτρα με λίγες διαστάσεις, αλλά απεριόριστες τιμές για κάθε μεταβλητή της, έτσι ώστε να διαθέτει την ελαστικότητα που απαιτείται για να καλύπτει τις τυχόν νέες ποικιλίες που η ιστορία μας επιφυλάσσει.

Απαραίτητο χαρακτηριστικό των διαστάσεων μιας τέτοιας μήτρας είναι η μεταξύ τους ανεξαρτησία. Καμμία διάσταση δεν πρέπει να είναι λογική συνέπεια κάποιας άλλης. Αυτό δεν σημαίνει, ότι δεν επιτρέπεται η τυχόν συστηματική συσχέτιση ορισμένων μεταβλητών μεταξύ τους *ex post*. Αρκεί η συσχέτιση αυτή να μη παίρνει τον χαρακτήρα συνεπαγωγής, να μη μεταπίπτει, δηλαδή σε *a priori* συσχέτιση.

Προτείνουμε τις εξής οκτώ διαστάσεις για την ταξινομική μήτρα. Η κάθε μια νοείται ως μεταβλητή, που μπορεί να πάρει μία ή περισσότερες τιμές, όπως θα δούμε παρακάτω.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ)

A: Καταστατικοί σκοποί.

B: Οι *ex post* διαπιστούμενοι σκοποί.

Γ: Χαρακτήρας ιδιοκτησιακού ελέγχου (*control*), ή αλλιώς βαθμός κοινωνικού ελέγχου.

Δ: Είδος προϊόντος ή παρεχόμενης υπηρεσίας.

E: Δεσπόζον ιδεολογικό πρόσημα της ομάδας ελέγχου.

Z: Συνεκτικός δεσμός ομοιοστασίας ανάμεσα στις συναπαρτιζουσες ομάδες.

H: Μέγεθος.

Θ: Νομική προσωπικότητα.

I: Άλλες

Η ανάλυση, φυσικά, της λογικής στην οποία στηρίζεται αυτή η ταξινομική μήτρα, όπως και λεπτομερής αναφορά στις κατηγορίες επιχειρήσεων που παράγει, ξεφεύγει από τα όρια αυτού εδώ του *position paper*. Αυτά θα μπορούσαν να γίνουν αντικείμενα συστηματικής επιστημονικής έρευνας και συζήτησης. Η κατανόηση, όμως, των βασικών θέσεων που εκφράζονται με αυτή την απόπειρα, απαιτεί ορισμένες συνοπτικές διευκρινιστικές παρατηρήσεις,

12. Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια, *op.cit.* σελ. 140 κ.ε.

που αφορούν κυρίως την έννοια των μεταβλητών, την επιβεβαίωση της λογικής ανεξαρτησίας τους και τους πιθανούς *ex post* συσχετισμούς μεταξύ τους.

Κατά πρώτο, είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς, ότι οι μεταβλητές αυτές, κατά κανόνα, δεν είναι συνεχείς, ούτε μπορούν εύκολα να ποσοτικοποιηθούν. Επομένως, κάθε απόπειρα προς την κατεύθυνση αυτή, θα κατέληγε σχεδόν αναπόφευκτα σε φορμαλιστικές υπερβολές, καθόλου χρήσιμες για την επιστήμη της Διοίκησης των Επιχειρήσεων.

Δεύτερο, με τη βοήθεια των μεταβλητών αυτών, μπορούμε να φανταστούμε έναν επταδιάστατο (και πάνω) χώρο, που σε κάθε σημείο του έχουμε την δυνατότητα να κατατάξουμε οποιαδήποτε επιχείρηση, με βάση τις τιμές των χαρακτηριστικών που περιγράφουν οι μεταβλητές (διαστάσεις) μας. Προφανώς, αφ' ενός λόγω της ασυνέχειας των επιτρεπόμενων τιμών, ο ιδεατός αυτός $7+n$ διάστατος χώρος, θα έχει πάντα κενά, κάτι σαν τις τρύπες της γραβιέρας, που η ύπαρξη τους βέβαια δεν αναιρεί την υπόσταση του τυριού! Κατά την ίδια έννοια, τα κενά του ιδεατού μας ταξινομικού χώρου δεν πρέπει να μας ανησυχούν.

Ας έλθουμε τώρα στη συνοπτική περιγραφή των $7+n$ διαστάσεων (μεταβλητών):

Η διάσταση Α (καταστατικοί σκοποί), πρέπει να περιγράφει τους ρητούς σκοπούς που περιγράφονται στα δημόσια έγγραφα, συστατικά της νομικής προσωπικότητας της επιχείρησης, η εξυπνοούνται αδιαμφισβήτητα από το ευρύ κοινωνικό σύνολο, στις περιπτώσεις που δεν υπάρχουν τέτοια καταστατικά ντοκουμέντα (π.χ. ατομική μικροεπιχείρηση). Η σημασία της διάστασης αυτής για την κατανόηση του χαρακτήρα και των λειτουργιών μιας επιχείρησης, είναι προφανής. Η μεταβλητή μπορεί να πάρει αναλυτικές τιμές (λ.χ. εκμετάλλευση ναυτιλιακών γραμμών, παραγωγή σωλήνων, η παροχή υπηρεσιών αναψυχής, κ.ο.κ.), περιεκτικότερες, που συνήθως βοηθούν περισσότερο στη θεωρητική γενίκευση που στοχεύουν όλες οι επιστημονικές αναλύσεις (λ.χ. η εξασφάλιση κερδών, η παροχή κοινωνικής εξυπηρέτησης σε μη ανταποδοτική βάση κ.ο.κ.).

Η διάσταση Β (*ex post* διαπιστούμενοι σκοποί) θα εκφράζει το αποτέλεσμα μιας εμπειρικής έρευνας που σκοπός της θα είναι να διαπιστώσει τις τυχόν διαφορές ανάμεσα στους καταστατικούς σκοπούς (Α) και σ' αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει. Είναι σαφές, ότι ταξινόμηση των επιχειρήσεων με βάση μόνο τους εκφρασμένους (*explicit*) σκοπούς τους μπορεί να οδηγήσει σε μιά νομιναλιστική τυπολόγηση χωρίς εμπειρικό περιεχόμενο και ελάχιστα, ως εκ τούτου, χρήσιμη στην επιστήμη. Είναι πολύ πιθανό, οι εκφρασμένοι σκοποί είτε να κρύβουν εκούσια άλλους ουσιαστικούς, είτε να διαφοροποιηθούν ή και να ξεπεραστούν στη πράξη για ποικίλους λόγους. Σημασία, επομένως μπορεί να έχουν τόσο οι εκφρασμένοι σκοποί μιας επιχείρησης, όσο και οι εκ των υστέρων πράγματι διαπιστούμενοι. Αλλά, ακόμη και η διάσταση ανάμεσα στους μεν και στους δε, ενδέχεται να έχει σημασία.

Η επόμενη μεταβλητή Γ (χαρακτήρας ιδιοκτησιακού ελέγχου), αφορά βα-

σική ειδοποιό διαφορά που έχει, φυσικά, απασχολήσει τη σχετική φιλολογία κατά κόρο. Εδώ προτείνεται ένας ορισμός που ενδεχόμενα να βοηθά στο ξεπέραςμα των περιορισμών που η νομική και κοινωνιολογική, ιδιαίτερα, δε, η μαρξιστική ανάλυση υπόκειται εκ των πραγμάτων. Συγκεκριμένα, προτείνεται ο προσδιορισμός των τιμών της μεταβλητής αυτής, πάνω σε ένα οιονεί συνεχές μέτρο του βαθμού κοινωνικού ελέγχου που ο συγκεκριμένος κάθε φορά ιδιοκτησιακός έλεγχος της επιχείρησης απεικονίζει. Ξέρω, ότι το προτεινόμενο μέτρο θα βρει ριζικά αντίθετους, στην αρχή, όσους πρεσβεύουν ότι η κοινωνικότητα της ιδιοκτησίας προσδιορίζεται a priori αποκλειστικά από την ταξική ένταξη των φορέων της ιδιοκτησίας και ex post από αυτή καθεαυτή την ιδιοκτησία των φορέων. Αν, όμως, δεν βιαστούν να το απορρίψουν, κάποια ευχάριστη έκπληξη μπορεί να κρύβεται στην πρόταση. Γιατί στην ουσία, ο τρόπος που ορίζεται το μέτρο της μεταβλητής αυτής, αφήνει άνετα περιθώρια έκφρασης ακόμη και των πιο καθαρόαιμων μαρξιστικών θέσεων. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα:

Έστω ότι θέλουμε να κατατάξουμε πάνω στην βαθμογραμμή της Γ τον συνεταιρισμό που λειτουργεί στα πλαίσια μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Από στενά μαρξιστική άποψη, ο συνεταιρισμός θα θεωρηθεί ως μια ιδιορρυθμία της καπιταλιστικής αγοράς που κατά βάση δεν αναιρεί τον καπιταλιστικό χαρακτήρα του, εφ' όσον λειτουργεί σύμφωνα με τους κανόνες της, αδιάφορα από την ταξική προέλευση των μελών του. Επομένως, μπορεί να καταταγεί, ο συνεταιρισμός, σε κάποιο σημείο πάνω στην βαθμογραμμή Γ. Εξ ίσου σαφώς, όμως, μπορεί να τοποθετηθεί στην ίδια βαθμογραμμή τον συνεταιρισμό, και ο θεωρητικός του πολιτικού θετικισμού, που πρεσβεύει, ότι η συνεταιριστική ομάδα εκφράζει θέσεις πιο συλλογικές από, ας πούμε, την ομόρρυθμη εταιρία και επομένως αντικατοπτρίζει «βαθμό κοινωνικού ελέγχου» μεγαλύτερο. Βέβαια, τα σημεία της τοποθέτησης από τους δύο διαφορετικής επιστημολογικής αντίληψης «βαθμολογητές», δεν θα συμπίπτουν. Τούτο, όμως δεν αχρηστεύει το μέτρο. Απλώς εκφράζει διαφορετικό τρόπο χρήσης του, ή έστω και διαφορετική κλιμάκωση των βαθμίδων του.

Η ουσία της προτεινόμενης βαθμογραμμής θεμελιώνεται πάνω στην παραδοχή, ότι ο βαθμός κοινωνικού ελέγχου πάνω στην επιχείρηση, που εκφράζεται από τον χαρακτήρα της ιδιοκτησίας που ελέγχει τις αποφάσεις κάθε δοσμένης επιχείρησης, μπορεί να καταταγεί σε μια ανιούσα κλίμακα που έχει κάποιο ελάχιστο και κάποιο μέγιστο σημείο. Απομένει στη θεωρία και στην εμπειρική έρευνα να προσδιορίσουν τόσο τον τρόπο της μέτρησης, όσο και τον τρόπο κατασκευής της κλίμακας αυτής. Κι αυτό μπορεί να γίνει με γνώμονα, οποιαδήποτε επιστημολογική συστημική.

Προχωρούμε, τώρα, στην επόμενη μεταβλητή, την Δ (είδος προϊόντος, η παρεχομένης υπηρεσίας), που ασφαλώς δεν χρειάζεται ιδιαίτερες διευκρινίσεις για να ορισθεί το περιεχόμενό της.

Η διάσταση Ε (δεσπόζον ιδεολογικό πρόσχημα της ομάδας ελέγχου), χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή για να γίνει κατανοητός ο ορισμός της, με την

κατ' ανάγκη συνοπτική αναφορά που επιχειρούμε εδώ. Υποθέτουμε, ότι πολλές φορές, η ομάδα που έχει την εξουσία των αποφάσεων σε μία επιχείρηση προβάλλει συνειδητά ή ασύνειδα, προς τα μέσα, προς τα έξω, ή ακόμη και προς τα ίδια τα μέλη της, μια ratio των δραστηριοτήτων της, που δεν είναι η πραγματική, αλλά εκείνη που σκηνοθετεί το ιδεολογικό είδωλο που συμφέρει, ή επιβάλλεται εκ των πραγμάτων. Συνήθως, η προβαλλόμενη ιδεολογία αποτελεί λύση συνειδησιακής τακτοποίησης των ατόμων ή της ομάδας που την προβάλλει. Γι' αυτό την ονομάζουμε εδώ «ιδεολογικό πρόσχημα». Είναι φανερό, ότι τον όρο «ιδεολογία» τον χρησιμοποιούμε εδώ με έννοια πολύ κοντινή προς τον ορισμό του Marx ως «ψευδούς συνείδησης». Για παράδειγμα και μόνο, μπορεί ν' αναφέρει κανείς ως «τιμές» που μπορεί να πάρει η μεταβλητή E, την προβολή της κοινωνικής προσφοράς των μεγάλων εταιριών, ή την πεποίθηση του μικρομαγαζάτορα ότι η καθημερινή του δουλειά είναι απλώς μια πεζή έκφραση κάποιας βαθύτερης συμμετοχής του στο καθημερινό γίγνεσθαι της μικροκοινωνίας του, ή ακόμη την προβαλλόμενη αντίληψη των συνεταιριστών, ότι το εμπόριο που εξασκούν είναι κοινωνικά πιο παραδεκτό από τις αντίστοιχες δραστηριότητες των ιδιωτών ανταγωνιστών τους.

Κάθε επιχείρηση, συναπαρτίζεται από έναν αριθμό ομάδων ανθρώπων, που δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι συμφωνούν σε όλα, ούτε και ότι δεν χωρίζονται από έντονες πραγματικές ή ιδεολογικές αντιθέσεις. Και όμως, αυτές οι ομάδες όχι μόνο συνυπάρχουν μέσα στα πλαίσια της επιχείρησης, αλλά συνεργάζονται και αλληλοσυμπληρώνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε η επιχείρηση να διατηρεί την ομοιοστασία της. Όχι μόνο αυτό, αλλά καθώς αλλάζουν τα συγκεκριμένα άτομα που απαρτίζουν τις συνυπάρχουσες ομάδες, η ομοιοστασία της επιχείρησης δεν χάνεται, ακριβώς όπως σ' έναν βιολογικό οργανισμό, που τα κύτταρα των οργάνων του πεθαίνουν και αναγεννώνται διαρκώς, χωρίς ο οργανισμός να χάνεται, επειδή λειτουργεί αυτό που οι βιολόγοι ονομάζουν ομοιοστατικό μηχανισμό. Αυτούς τους συνεκτικούς δεσμούς πρέπει να απεικονίζουν οι τιμές της μεταβλητής Z. Τι μπορεί να είναι αυτοί; Η ανάγκη, η νομική δέσμευση, ο κοινός φόβος ή κάποια κοινή προσδοκία. Τέτοιες μπορεί να είναι οι τιμές που επιδέχεται η διάσταση Z.

Η έννοια των επόμενων δύο μεσολαβητών, Η (Μέγεθος επιχείρησης), και Θ, (Νομική προσωπικότητα) δεν είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Τέλος, μια ακόμη διάσταση (ή περισσότερες) καταγράφηκε για να ορίσει τυχόν μεταβλητές που η θεωρία ή η εμπειρική έρευνα θα βγάλει στην επιφάνεια ως σημαντικές για τους σκοπούς της ταξινόμησης.

4.0. Οι απαιτήσεις ενός σύγχρονου προγράμματος εκπαίδευσης στην διοίκηση των επιχειρήσεων

4.1. Η «φιλοσοφία» του προγράμματος

Με λίγη φαντασία, η παραπάνω μήτρα ταξινόμησης των επιχειρήσεων, κα-

θώς και οι εξηγήσεις που προηγήθηκαν για να δικαιολογήσουν τη σκοπιμότητά της, αρκούν για να συνθέσει κανείς, αδρομερώς, ένα πρόγραμμα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στην επιστήμη (ή τέχνη) της διοίκησης των επιχειρήσεων. Κάτι τέτοιο θα επιχειρήσουμε στις επόμενες παραγράφους. Φυσικά, το πρόγραμμα θα περιγραφεί στις γενικές του γραμμές, και όχι στο ανάπτυγμά του σε αναλυτικό curriculum, γιατί κάτι τέτοιο ξεφεύγει από τους στόχους του παρόντος, που δεν είναι παρά ένα position paper. Άλλωστε, η δομή του προγράμματος που θα περιγράψουμε, επιτρέπει την ανάπτυξή του σε περισσότερα από ένα εναλλακτικά αναλυτικά προγράμματα σπουδών, προσαρμοσμένα στις συγκεκριμένες συνθήκες που λειτουργεί ένα πανεπιστήμιο στην Ελλάδα.

Κάθε πρόγραμμα σπουδών υπόκειται σε ορισμένες μεθοδολογικές αρχές, θεμελιώνεται σε επιστημολογικές παραδοχές, και ακολουθεί συγκεκριμένους παιδαγωγικούς κανόνες. Το υπόβαθρο αυτό, που άλλοτε είναι ρητά εκπεφρασμένο, και άλλοτε εξυπονοείται, ή υποκρύπτεται, αποτελεί αυτό που συνήθως ονομάζουμε «φιλοσοφία» του προγράμματος. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, το πρόγραμμα που προτείνεται, πρέπει να έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

Από άποψη μεθοδολογίας, πρέπει να ακολουθεί τους κανόνες της θετικής επιστήμης, και να αποφεύγει κατά το δυνατό, τον μεταφυσικό διαλογισμό και τις κανονιστικές αποφάνσεις. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί, αν η διδασκομένη ύλη και η διεξαγόμενη έρευνα, θεμελιώνεται σε συγκεκριμένες εμπειρικές επιστημολογικές παραδοχές, ανάμεσα στις οποίες οι πιο σχετικές με το θέμα μας είναι οι ακόλουθες:

Πρώτο, ότι θεμελιώδης μορφή οργάνωσης της παραγωγής είναι η επιχειρησιακή. **Δεύτερο**, ότι σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και στα πλαίσια οποιασδήποτε κοινωνικής οργάνωσης, υπάρχει ποικιλία επιχειρησιακών τύπων (επιχειρηματικός πλουραλισμός), που μπορούν να ταξινομηθούν και να προσδιοριστούν με βάση κάποια ταξινομική μήτρα (π.χ. σαν εκείνη που περιγράφηκε προηγούμενα). Και **τρίτο**, ότι οι θεωρίες που θα αναπτύσσονται, πρέπει να είναι **ιδεολογικά ανοικτές**. Δηλαδή, για κάθε μία τους, θα πρέπει να εκτίθενται ρητά τα σημεία επαφής τους με ιδεολογικές επιλογές, ή με ιδεολογικές αποφάνσεις.

Σ' ότι αφορά το ουσιαστικό περιεχόμενο του προγράμματος, η ταξινομική μήτρα μπορεί να μας δώσει τον καμβά για τον προσδιορισμό των κύκλων διδασκαλίας και έρευνας στους οποίους πρέπει να οργανωθεί η ύλη που θα καλύπτει το γνωστικό αντικείμενο της επιστήμης (ή τέχνης) της διοίκησης των επιχειρήσεων.

4.2. Κύκλοι διδασκαλίας (τομείς του γνωστικού αντικειμένου)

Κάθε επιχείρηση είναι μια *οργάνωση*. Κάθε οργάνωση έχει το «εσωτερικό» και το «εξωτερικό» της περιβάλλον. Το εξωτερικό περιβάλλον, μπορούμε να το παρομοιώσουμε με τα επάλληλα φύλλα του κρεμμυδιού. Υπάρχουν, δηλαδή, επάλληλα στρώματα εξωτερικού περιβάλλοντος. Ταυτόχρονα, όμως, το

«στερεό» του εξωτερικού περιβάλλοντος, μπορεί να διακριθεί σε ομοιογενείς τομείς που αντιστοιχούν σε δυνάμεις επίδρασης πάνω στην οργάνωση¹³. Μια μέθοδος οργάνωσης της διδακτέας ύλης σ' ένα πρόγραμμα διοίκησης επιχειρήσεων, είναι το σχήμα αυτό. Τα γνωστότερα εγχειρίδια διοίκησης έχουν οργανωμένη την ύλη τους με τέτοια, ή παραπλήσια αρχιτεκτονική. Αυτή η αρχιτεκτονική, όμως, έχει την αδυναμία, ότι μπορεί να οδηγήσει σε μια υπερβολική σχηματοποίηση του αντικειμένου σπουδής, σαν εκείνη για την οποία μετανοιώνουν σήμερα οι πιο φωτισμένοι εκπρόσωποι της επιστήμης στον χώρο που μας ενδιαφέρει.

Το κύριο πρόβλημα στην οργάνωση της διδακτέας ύλης, είναι ν' αποφύγει κανείς την ψευδαίσθηση, ότι η διοίκηση επιχειρήσεων μπορεί να διδαχτεί ως ενιαίο «μάθημα». Ο κίνδυνος αυτός εντείνεται και από το γεγονός, ότι σε κάθε πρόγραμμα στον τομέα αυτό, θα περιέχει απαραίτητα και ένα αντίστοιχα ομώνυμο μάθημα που θα βασίζεται, μάλιστα, στη χρήση ομώνυμου εγχειριδίου. Το πρόγραμμα πρέπει ν' αποτελείται από ένα καλά και οργανικά δεμένο σύστημα μαθημάτων, που θα εκθέτουν τον σπουδαστή σ' ολόκληρο το φάσμα των γνώσεων, που απαιτεί η επαγγελματική καριέρα για την οποία προορίζεται. Και αυτό ισχύει, αδιάφορα αν η καριέρα που θ' ακολουθήσει θα είναι στην ενεργή διοίκηση ή στην έρευνα στον στενότερο χώρο της επιστήμης της διοίκησης επιχειρήσεων καθεαυτής.

Αλλά και σ' αυτή την περίπτωση, πάλι, υπάρχει ο κίνδυνος να προκύψει ένας κατάλογος ασύνδετων μαθημάτων, αντί για ένα οργανωμένο και καλά συντονισμένο ενιαίο σύνολο. Ο κίνδυνος αυτός δεν είναι λιγότερο σημαντικός από τον προηγούμενο. Γιατί αν η μονομέρεια οδηγεί στην παραγωγή πτυχιούχων με μονοδιάστατη αντίληψη του επαγγελματικού τους χώρου, η έκθεση του σπουδαστή σ' έναν ασύνδετο κατάλογο «μαθημάτων» που δεν έχουν οργανωθεί σε ενιαίο σύνολο, οδηγεί στην παραγωγή πτυχιούχων με αποσπασματικές, κατ' ανάγκη ρηχές γνώσεις, που κατα πάσα πιθανότητα δεν θα του επιτρέπουν να διακρίνει ούτε τα δέντρα ένα-ένα, μήτε και το δάσος!

Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι να προσδιορισθεί ένας θεματικός πυρήνας, που να τοποθετεί την θεωρία της επιχείρησης στο αξονικό σημείο ενός προγράμματος, απ' όπου να διακλαδίζονται ακτινωτά οι συμπληρωματικές θεματικές ενότητες, που βοηθούν στην κατανόηση των αλληλεπιδράσεων της επιχείρησης με τα διαδοχικά στρώματα του εξωτερικού περιβάλλοντός της.

Με τη λογική αυτή, ας δούμε ένα παρόμοιο πρόγραμμα σπουδών:

Στον πυρήνα του θα βρίσκεται ένα μάθημα σαν αυτό που συνηθίζεται να καλύπτει η ύλη ενός τυπικού εγχειριδίου management. Το ιδανικό, βέβαια, θα ήταν να συγγραφεί ένα νέο εγχειρίδιο, όπου η θεωρία του management θα οργανωνόταν με αφετηρία το ταξινομικό σύστημα που προτάθηκε προηγούμενα. Μέχρι τότε, μπορεί να οργανωθεί η ύλη οποιουδήποτε από τα υφιστάμενα κα-

13. Βλ. Ricky W. Griffin, *Management*, Houghton Miffling Co., Βοστώνη, 1984, σελ. 66-90.

λά εγχειρίδια, για να ταιριάζει σε παραδόσεις, που θα ακολουθούν τη λογική του ταξινομικού μας συστήματος.

Ο πυρήνας αυτός θα υποστηρίζεται από μια ομάδα μαθημάτων *μεθοδολογικής υποδομής*. Τα μαθήματα αυτά, όπως είναι τα μαθηματικά, η στατιστική (και γενικά οι ποσοτικές μέθοδοι), τα νομικά, η λογιστική, και η χρήση συστημάτων επεξεργασίας πληροφοριών, έχουν σκοπό να εφοδιάσουν τον φοιτητή με τις γνώσεις που απαιτεί η ενδιάμεση και προχωρημένη επιστημονική κατανόηση και ανάλυση της θεματογραφίας του πυρήνα και των ακτινώσεών του.

Το τρίτο και τελευταίο συστατικό του προγράμματος σπουδών, θα είναι τα μαθήματα που προκύπτουν από την *ακτίνωση* του πυρήνα προς τα εξωτερικά στρώματα του περιβάλλοντος της επιχείρησης, και προς τα δομικά στοιχεία της οργάνωσής της. Οι σημαντικότερες από αυτές τις «ακτινικές» ομάδες μαθημάτων θα μπορούσαν να είναι οι εξής:

α) Μελετώντας τις διαστάσεις *A*, *B*, και *H* της ταξινομικής μήτρας (Καταστατικοί σκοποί, *ex post* διαπιστούμενοι σκοποί και μέγεθος), οδηγούμαστε σε ερωτήματα που έχουν σχέση με τις μικροοικονομικές και μακροοικονομικές θεωρίες της επιχειρηματικής δραστηριότητας (λ.χ. πώς προσδιορίζεται η ισορροπία της επιχείρησης, και πώς του κλάδου; Πώς μετράται το σχετικό; Και τι ρόλο παίζει το απόλυτο μέγεθος της επιχείρησης; Είναι, λοιπόν, προφανές, ότι η *μακρο- και μικρο-οικονομική ανάλυση* είναι μαθήματα που χρειάζονται για να συμβάλουν στην βαθύτερη κατανόηση της σχετικής θεματολογίας. Όταν κατευθύνουμε την έρευνά μας, εξ άλλου προς τα πρακτικά προβλήματα οργάνωσης και δραστηριοποίησης που θέτει η επιδίωξη των σκοπών και στόχων της επιχείρησης, αναπόφευκτα θα συναντηθούμε με την ύλη μαθημάτων, όπως το *marketing, προγραμματισμός, κ.ο.κ.*

β) Οι διαστάσεις *Γ* και *Θ* (βαθμός κοινωνικού ελέγχου και νομική προσωπικότητα), δημιουργούν, με την μελέτη τους, ανοίγματα προς όλη εκείνη την θεματολογία που θα μπορούσε να καλύψει μια ομάδα μαθημάτων *γενικής και ειδικής κοινωνιολογίας, κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, και πολιτικής επιστήμης*. Με μαθήματα της ομάδας αυτής, δημιουργείται η υποδομή για να θεωρηθεί σωστά και σε βάθος η επιχείρηση στα πλαίσια του ιστορικού και κοινωνικού περιβάλλοντος όπου αναπτύσσεται και δρα. Παράλληλα, όταν η μελέτη προχωρήσει σε μεγαλύτερο βάθος στα θέματα του ελέγχου και της διοίκησης, είναι φανερό ότι θα προκύψει ανάγκη συστηματικότερης διδασκαλίας μαθημάτων, όπως τα *συστήματα διοίκησης, συστήματα αναφοράς και ελέγχου (M.I.S.), κ.ο.κ.*

γ) Η διάσταση *Δ* (είδος προϊόντος ή παρεχόμενης υπηρεσίας) μας φέρνει γρήγορα στην ανάγκη για βαθύτερη μελέτη τόσο θεμάτων που παλιότερα περιλαμβάνονταν σε μαθήματα *εμπορευματολογίας*, όσο και κυρίως, σε μαθήματα που αφορούν τους *κλάδους παραγωγής* και τις ιδιομορφίες τους.

δ) Με την διάσταση *Ε* (δεσπόζον ιδεολογικό πρόσχημα της ομάδας ελέγχου), κατευθυνόμαστε βαθειά στη μελέτη της *πρακτικής φιλοσοφίας*, όπως θα

την ονομάζαμε ακολουθώντας την γερμανική παράδοση και ορολογία, ή της κριτικής ιδεολογίας, όπως θα λεγόταν πιο κατανοητά για μας τους Έλληνες. Ταυτόχρονα, το ενδιαφέρον θα στρεφόταν και προς την κοινωνιολογία των συγκρούσεων, που θα βοηθούσε τον σπουδαστή να καταλάβει καλύτερα τη διαλεκτική των σχέσεων που αναπτύσσονται στον χώρο των οικονομικών συλλαγών.

ε) Τέλος, η έρευνα σε βάθος και πλάτος των θεμάτων που ανοίγει η αναφορά στην διάσταση Ζ (συνεκτικοί δεσμοί ομοιοστασίας ανάμεσα στις συναπαρτιζόμενες ομάδες της επιχείρησης), μας οδηγεί, με φυσικό τρόπο, στην ανάπτυξη ύλης που συνήθως περιλαμβάνεται σε μαθήματα όπως η θεωρία των αποφάσεων, οι βιομηχανικές σχέσεις (*industrial relations*), η διοίκηση προσωπικού, θεωρία και ιστορία του εργατικού κινήματος, δημόσιες σχέσεις κ.ο.κ.

Είναι φανερό, ότι πάνω στον καμβά αυτόν, μπορούν να στηριχθούν από τη μία τα μαθήματα υποδομής, στα οποία έγινε ήδη αναφορά, και από την άλλη μια σειρά μαθημάτων (συνήθως κατατάσσονται ως μαθήματα επιλογής), που είτε θα εκπηγάζουν (με αντίστοιχη συλλογιστική) από την μεταβλητή Ι (τον άγνωστο Θεό του συστήματος μας), είτε θα αποσκοπούν σε μιά γενικότερη καλλιέργεια και διεύρυνση του εγκυκλοπαιδικού ορίζοντα του φοιτητή. Έτσι συντίθεται ένα πρόγραμμα σπουδών στην διοίκηση των επιχειρήσεων, που και πληρότητα έχει αλλά και μπορεί να κρατηθεί ιδεολογικά ανοικτό, πράγμα που αποτέλεσε από την αρχή το αίτημα του παρόντος position paper.

4.3. Το παιδαγωγικό πρότυπο και η διδακτική μέθοδος

Είναι πολύ συνηθισμένο, ιδιαίτερα στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση, να παραγνωρίζεται η σημασία του παιδαγωγικού προτύπου, και της διδακτικής μεθόδου, στην κατασκευή και εφαρμογή ενός προγράμματος σπουδών σε συγκεκριμένη επιστήμη. Κατά κανόνα τα συναφή με την παιδαγωγική και διδακτική θέματα είτε αφήνονται στην διακριτική ευχέρεια καθ' ενός διδάσκοντος ξεχωριστά, ή παρακάμπτονται ως δευτερεύουσας σημασίας, μπροστά στο υποτιθέμενο καταθλιπτικό βάρος και σημασία που έχει στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση αυτή «καθεαυτή η επιστήμη». Και όμως! Πολύ εύκολα μπορεί να αποδειχτεί, ότι το παιδαγωγικό πρότυπο και οι διδακτικές μέθοδοι, αποτελούν οργανικά και χαρακτηριστικά στοιχεία οποιουδήποτε προγράμματος σπουδών, και όχι απλώς βοηθητικά παρεπόμενα νου.

Δεν αναφερόμαστε μόνο στην άποψη της αποτελεσματικότητας του προγράμματος από την στενή άποψη της εκμάθησης της «διδασκτέας ύλης». Κυρίως μας ενδιαφέρει η σχέση του παιδαγωγικού προτύπου και της διδακτικής μεθόδου προς το γενικότερο εκπαιδευτικό αποτέλεσμα που προσδοκάται από την εφαρμογή του προγράμματος σπουδών. Η εκμάθηση της διδασκτέας ύλης αποτελεί ένα μόνο στοιχείο του προσδοκώμενου αποτελέσματος. Το άλλο και μερικές φορές σημαντικότερο στοιχείο, είναι η διαμόρφωση ενός τρόπου σκέψης σε συνδυασμό με μια επαγγελματική αντίληψη (αδιάφορα αν άλλοτε είναι

«επιστημονική» και άλλοτε «εκτελεστική») που δεν μπορεί να περιληφθεί ως διδακτική ύλη κανενός συγκεκριμένου μαθήματος.

Το παιδαγωγικό πρότυπο και οι διδακτικές μέθοδοι, συνιστούν «τρόπους ερμηνείας», για να κάνουμε μια παρομοίωση, της διδακτέας ύλης, κατά ανάλογο τρόπο, που η μανιέρα του μαέστρου προσδιορίζει το τελικό αποτέλεσμα στην εκτέλεση ενός μουσικού κομματιού.

Κάθε πρόγραμμα στη διοίκηση επιχειρήσεων, αποτελεί ανάμεσα στ' άλλα, και εγχείρημα προσδιορισμού του τρόπου τομής τριών επί μέρους «συστημάτων», που το καθ' ένα τους έχει τις δικές του προτεραιότητες, ανάγκες και λειτουργίες: του *συστήματος επαγγελματικής σταδιοδρομίας, του συστήματος εκπαίδευσης και της προσωπικότητας του συγκεκριμένου ατόμου που προσέρχεται στο θρανίο*¹⁴.

Η τομή αυτή αποτελεί στην ουσία αυτό που ονομάζουμε παιδαγωγικό πρότυπο.

Δεν είναι καθόλου εύκολο για τον μη ειδικό να εκφέρει κατηγορηματική άποψη πάνω στα θέματα αυτά. Εξίσου όμως δύσκολο είναι και για τον γενικό επιστήμονα της παιδαγωγικής να συμβουλέψει αποτελεσματικά μόνος του για ένα συγκεκριμένο πανεπιστημιακό πρόγραμμα. Είναι φανερό, ότι απαιτείται μια συστηματική συνεργασία ανάμεσα στους δύο χώρους, δηλαδή ανάμεσα στους ακαδημαϊκούς του χώρου της διοίκησης των επιχειρήσεων, και σ' εκείνους της παιδαγωγικής, για να καταλήξουν σε υποδείξεις αποτελεσματικές. Το αίτημα θα είναι, βέβαια, πάντοτε, το παιδαγωγικό πρότυπο και οι διδακτικές μέθοδοι, να μη παραβιάσουν την ιδιότητα του προγράμματος *σπουδών να είναι ιδεολογικά ανοικτό*.

5.0. Επιλεγόμενα

Η εργασία αυτή αποτελεί κείμενο θέσεων (*position paper*). Σαν τέτοια, δεν είναι δυνατόν να εξαντλήσει την ανάλυση των θεμάτων που τίγονται. Αλλά ούτε και είχε τέτοιο στόχο. Σκοπός της είναι να θέσει τα θέματα, με την προσδοκία μιας συστηματικότερης συζήτησης που μπορεί να οδηγήσει σε πιο ξεκαθαρισμένες αντιλήψεις πάνω στο θέμα της εκπαίδευσης στη διοίκηση των επιχειρήσεων.

Όσο ατελείς και, ενδεχομένως, αμφισβητούμενες κι αν αποδειχτούν οι θέσεις που αναλύθηκαν παραπάνω, η σημασία και το επείγον του θέματος που τίγεται δεν μειώνεται. Η ελληνική οικονομία και κοινωνία έχει ήδη προχωρήσει βαθειά σε μια μεταβατική περίοδο της εξέλιξής της. Όπως όλες οι μεταβατικές περιόδους, είναι κι αυτή κρίσιμη. Είναι μία περίοδος που απαιτεί αυξημένη αποτελεσματικότητα του παραγωγικού συστήματός μας, είτε μέλλει να

14. Alistair Mant, *The Dynamics of Management Education*, Gower, Aldershot, Hants, England, 1981, σελ. 37.

προχωρήσουμε προς κοινωνικό μετασχηματισμό, είτε σε μια επόμενη φάση δυναμικής επιβίωσης του συστήματος συντηρημένου στην παρούσα του δομή. Και οι δύο προοπτικές, εκείνη της κοινωνικής αλλαγής, και η άλλη της συντήρησης σε συνδυασμό με την απαιτούμενη αυξημένη αποτελεσματικότητα, προϋποθέτουν την ύπαρξη πολυάριθμων και ικανών διοικητικών στελεχών. Επομένως, το καθήκον της Ανώτατης εκπαίδευσής μας είναι αναπόφευκτο.

Άνοιξη Αττικής, Μάρτης 1987

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Gunnar Myrdal, *Το Πολιτικό Στοιχείο στην Οικονομική Θεωρία*, μετάφραση Κ.Μ. Σοφούλη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1971.
- 2) Gunnar Myrdal, *Objectivity in Social Research*, Pantheon Books, New York, 1969.
- 3) A.G. Bedeian, *Organizations: Theory and Analysis*, Dryden, Hinsdale Ill., 1980.
- 4) Oskar Lange, *Political Economy*, μτφρ. A.H. Walker, τόμ. 1ος, Pergamon Press, London, 1974.
- 5) H. Koontz-C. O' Donnell, *Οργάνωση και Διοίκηση*, μτφρ. Χρ. Βαρδάκος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1984.
- 6) V.F. Calverton (Ed.), *The Making of Society*, Random House, New York, 1937.
- 8) K. Marx-Fr. Engels, *Critica dell' Anarchismo*, a cura di Giorgio Backhaus, Einaudi, Roma 1968.
- 9) *Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4ος, Εκδόσεις Κοραΐς, Αθήνα, 1977.